

‘Ik krijg nog geld van je!’

Problemen bij het verlaten van het veld

Frank van Gemert

Etnografisch onderzoek maakt een hechte band met de onderzoeksgroep noodzakelijk. De onderzoeker is het als regel niet te doen om specifiek gedrag of een bepaalde gebeurtenis sec te belichten, alsof het een losstaand iets betreft. Je wilt aspecten juist kunnen beschrijven zoals ze deel uitmaken van de leefwereld van deze mensen en je gebruikt daarvoor een holistisch perspectief. De onderzoeker probeert daarom bij aanvang de onderzoeksgroep zodanig te benaderen en tracht zich een positie te verwerven die het mogelijk maakt om het dagelijks leven gade te slaan en er eventueel aan deel te nemen. De methode van participerende observatie is hiervoor het meest geëigend.

Over het betreden van het veld zijn veel interessante publicaties verschenen die heel verschillende strategieën uit de doeken doen. Soms zijn die tevoren uitgedacht, niet zelden ook kijkt de onderzoeker naar wat zich zoal aandient, anticipeert daarop en hoopt op een beetje geluk. Een volgende stap is het opbouwen van een relatie die voldoende vertrouwen biedt voor uitwisseling, de onderzoeker verwerft *rapport*.

Naast de methodologische verantwoording in monografieën, is ook in verschillende interessante bundels uitvoerig ingegaan op deze aspecten (zie o.a. Weppner, 1977; Shaffir et al., 1980; Smith & Kornblum, 1996; Miller & Tewksbury, 2001). In feite dienen zulke uiteenzettingen als een validering van het onderzoek, want hier maakt de onderzoeker aannemelijk dat hij of zij de betreffende onderzoeksgroep inderdaad heeft bereikt en data heeft kunnen verzamelen. We moeten kunnen geloven dat de onderzoeker er ook werkelijk is geweest, zo werd het geformuleerd door Agar (1977).

Over het verlaten van het veld wordt veel minder geschreven dan over het binnenkomen. Dat lijkt om meerdere redenen begrijpelijk. Een goede entree is in belangrijke mate bepalend voor het slagen van het onderzoek, maar hoe de onderzoeker het veld verlaat lijkt wat succes aangaat, er niet echt toe te doen. De data zijn dan immers al verzameld, de buit is binnen. Binnenkomen is ook lastiger, want de onderzoeker is een vreemde en weet de weg niet. Onbekendheid en een gebrek aan kennis spelen, als het goed is, niet aan het eind van de rit. Het verlaten van het veld lijkt daarom simpel. Je trekt gewoon de deur achter je dicht, of toch niet?

In dit artikel wil ik stilstaan bij het verlaten van het veld, een proces dat faseringen kent en ook variaties. Veelal kan het onderzoek definitief worden afgesloten, maar soms keren onderzoekers ook terug voor een vervolg. Vooral in dat laatste geval hopen zij gebruik te kunnen maken van oude contacten. Er is dus variatie in het afstand nemen. In wat volgt bezie ik mijn eigen ervaringen en vergelijk die met enkele thema's die genoemd worden in de literatuur. Voor mij geldt dat ik onderzoek afsloot, al bleef er wel een overlap met mijn eigen wereld bestaan.

Naast ander onderzoek dat van kortere duur was, heb ik twee keer volgens de antropologische traditie, dat wil zeggen: middels participerende observatie, veldwerk gedaan. Mijn vragen betroffen criminologische thema's. Van 1987 tot 1988 deed ik in opdracht van de gemeente Amsterdam een jaar lang onderzoek naar straatdealers in de hoofdstedelijke binnenstad (Van Gemert, 1988). Deze setting was mij goed bekend omdat ik tijdens mijn studie vier jaar achter de bar van een café annex coffeeshop in de Damstraat werkte en ook al mijn doctoraalscriptie aan dit onderwerp had gewijd (Van Gemert, 1985). Van 1993 tot 1996 bevond ik mij, in het kader van mijn promotieonderzoek, in Rotterdam-Zuid, waar ik Marokkaanse jongens volgde, van wie een aantal crimineel actief was (Van Gemert, 1998). Beide keren ging het dus om een lange periode van veldwerk in een 'criminele setting'.

In andere publicaties heb ik uitvoerig verslag gedaan van de wijze waarop ik met respondenten sprak en data verzamelde (Van Gemert, 2007), hoe ik toegang kreeg tot de drugs-scene van de hoofdstedelijke binnenstad (Van Gemert, 1989) en tot de leefwereld van de Marokkaanse jongens in Rotterdam-Zuid (Van Gemert, 1994). Ik ben daarbij ook ingegaan op ethische vragen die rijzen wanneer men zich afvraagt wat met de onderzoeksresultaten zal worden gedaan en hoe het veld daar tegenaan kijkt. Ook de vraag wat te doen met kennis van criminele feiten heb ik daar aan de orde gesteld. Dit zijn belangrijke aspecten, die met enige regelmaat besproken worden in publicaties en die ook in handboeken wel aan de orde komen (Hagan, 1989, 202; Wolcott, 2005, 229-259). Omdat ik mezelf niet wil herhalen komen deze onderwerpen hier niet meer ter sprake.

De sociaal-emotionele consequenties van het verlaten van het veld vormen een aspect dat ik zelf ook nog niet heb besproken en dat ook in de literatuur weinig aandacht krijgt. De onderzoeker heeft een band met personen in de onderzoekspopulatie: wat betekent het verlaten van het veld voor die relatie, voor het welbevinden van de informanten in het veld en voor dat van de onderzoeker zelf?

Het veld van de twee genoemde onderzoeken heb ik al lang geleden verlaten, ik kan dus met enige distantie terugkijken op wat zich toen afspeelde. Ik realiseer me dat voor beide onderzoeken kenmerkend is dat het specifieke veld lastig te betreden was. Ik heb me daarom de moeite getroost om goede relaties op te bouwen met mijn respondenten. Kon ik die zomaar weer beëindigen? Mijn stelling is dat sociaal-emotionele problemen bij verlaten van het veld het effect zijn van de relaties die de onderzoeker gedurende het veldwerk heeft opgebouwd. Mede op basis van mijn eigen ervaringen wil ik trachten aan te geven hoe daarmee kan worden omgegaan.

Research bargain

Onderzoek zoals dat van mij, dat zich afspeelt in de rafelrand van de samenleving, is een aparte tak van sport. Regelovertreding heeft in dit veld een centrale plaats en dat betekent veelal dat mensen niet enthousiast zijn over het feit dat ze bestudeerd worden. Ze hebben wat te verbergen, terwijl tegelijkertijd de onderzoeker daarop zijn licht wil laten schijnen. Er is daarom in principe sprake van tegengestelde belangen en de onderzochten hebben het idee dat ze weinig te winnen hebben met de uitkomsten van het onderzoek. Voor de carrière van de onderzoeker kan het belangrijk zijn, maar hun eigen levens zijn er niet

mee gebaat. Natuurlijk zijn er voorbeelden van onderzoekers die konden aantonen dat een bepaalde groep ten onrechte als zondebok werd beschouwd of die met hun analyse mogelijkheden voor preventie konden blootleggen, maar als regel is de onderzoeker een pottenkijker. Je wordt misschien niet gezien als een regelrechte bedreiging, maar jouw aanwezigheid is hinderlijk en het beantwoorden van de lastige vragen kost tijd, die men liever op een andere manier besteedt.

Dit is minder van toepassing op de onderzoeker die bekend is met het veld. 'Field research on criminal behaviour often grows out of existing friendships, work contacts, and chance opportunities which provide access to usually inaccessible data' (Letkemann, 1980, 293). In de criminologie bestaan voorbeelden van onderzoekers die intense banden opbouwden met een sleutelinformant. Chic Conwell is de naam die Sutherland gaf aan *The Professional Thief* uit zijn gelijknamige boek (Sutherland, 1937) en Vince Swaggi is het pseudoniem van *The Professional Fence* van Klockars (1974). Het betreft hier twee bijzondere casestudies die geschreven konden worden dankzij de een-op-een-relatie tussen respondent en onderzoeker. Enigszins vergelijkbaar met deze twee zijn Doc, de leider van de Italiaanse door William Foote Whyte beschreven *Cornerboys* in Boston (Whyte, 1943), en meesterkraker John McVicar, die na zijn detentie zijn docent Laurie Taylor in de Londense onderwereld rondleidde (Taylor, 1984). In deze gevallen hebben de onderzoekers met hun sleutelinformanten gesproken over de mogelijke consequenties van hun onderzoek en in harmonie lijken ze te hebben besloten wat wel en wat niet gezegd en geschreven werd. Deze onderzoekers hadden persoonlijke banden met hun sleutelinformanten, die zij natuurlijk niet wilden beschamen. Het merendeel van hun vakbroeders dat middels participerende observatie data verzamelt, zal zulke intense relaties waarschijnlijk niet aangaan. Toch zullen ze, omdat ze in eerste instantie op afstand worden gehouden, wel bereid zijn extra te investeren om de kans op medewerking te vergroten.

Shaffir et al. (1980) beschrijven het proces van toegang verkrijgen en het opbouwen van relaties als een ruilproces. De 'research bargain' is een, als regel stilzwijgende, overeenkomst tussen onderzoeker en respondenten, waarin beide partijen tot een vergelijk komen ten aanzien van wat ze van elkaar kunnen verwachten.

De onderzoeker komt in de eerste plaats om data te verzamelen. Daarover mag men geen misverstand laten bestaan, al is het onzinnig om dat op een onnatuurlijke manier en op ongepaste momenten te benadrukken. Het liefst is de onderzoeker onopvallend aanwezig. Etnografisch onderzoek bestaat in hoofdzaak uit het gadeslaan van en deelnemen aan het dagelijks leven. In alledaagse situaties zal de onderzoeker zich passend gedragen en algemene sociale codes eerbiedigen. Je hoeft je niet voor een karretje te laten spannen, maar fatsoen, consideratie en betrouwbaarheid is wat respondenten in ieder geval mogen verwachten. Voorts moet je discreet omgaan met wat je ter ore komt, de respondenten mogen ervan uitgaan dat wat ze aan de onderzoeker toevertrouwen niet tegen hen gebruikt gaat worden. Anonimiseren van personen en plaatsen is hiervoor een veelgebruikte methode.

De respondenten, van hun kant, laten de onderzoeker toe in hun midden en spenderen hun tijd door mee te werken aan het onderzoek. Aanvankelijk is er schroom, maar wan-

neer die overwonnen is, groeit de nieuwsgierigheid. Je snijdt namelijk onderwerpen aan die hen aangaan en zo kan een gedachtewisseling met de onderzoeker dus strelend of prikkelend zijn. Sommigen vragen je om diensten, ze zoeken bijvoorbeeld hulp bij het benaderen van instanties (schrijven van een brief) of ze willen geld lenen.

Een aanzienlijk deel van de relaties tussen onderzoeker en respondenten betreft dus 'normaal' intermenselijk contact, maar dat neemt niet weg dat bij langdurig veldwerk de onderzoeker een bijzondere positie heeft. Hij of zij is een passant, maar niet van de soort die vandaag komt en morgen weer vertrekt. Deze buitenstaander blijft voorlopig en wil zich makkelijk kunnen bewegen in het veld en vrij kunnen spreken met respondenten. Polsky (1967) adviseert onderzoekers daarom een duidelijke identiteit aan te nemen, want zij zullen nooit *one of them* worden. De onderzoeker die zich begeeft in een schemerzone en respondenten treft die hem niet zonder meer een ingang verschaffen tot hun wereld, zal zich extra inspannen om een identiteit te verwerven die plausibel is. Men moet niet te veel opvallen, dat is niet praktisch. Minstens zo belangrijk is dat de onderzoeker aardig gevonden wordt en vooral dat men je vertrouwt. Hij of zij moet dat verdienen en het kan duidelijk zijn dat dit geen sinecure is. Dit behoort tot het onderzoekersdeel van de research bargain. In een gunstig geval gaat persoonlijke betrokkenheid hand in hand met de dagelijkse routine van het onderzoek. Het kan echter ook zijn dat de onderzoeker zoveel tijd, energie en goede bedoelingen investeert, dat een scheve en breekbare verhouding ontstaat. De onderzoeker speelt een rol en beoogt daarmee een bepaald effect: toegang tot en medewerking van respondenten. Naarmate die rol verder van de persoon van de onderzoeker verwijderd is, zal de neiging sterker zijn om er ook weer afstand van te nemen.

Klaar?

Het veldwerk loopt logischerwijs af wanneer de beoogde data zijn verzameld. In veel onderzoeken is vooraf een aantal interviews of enquêtes gepland en wanneer die zijn afgenomen, begint de volgende fase. Veldwerk bij etnografisch onderzoek laat zich lastiger begrenzen. Wanneer weet de onderzoeker genoeg? De onderzoeker moet kunnen begrijpen wat gaande is in het veld en daarbij moet je het perspectief van de respondenten kunnen bevatten. Hoe weet je wanneer dat het geval is? Onder antropologen wordt wel eens gezegd dat je in staat moet zijn om een grap te maken die je respondenten waardeert. Dit betekent dat je weet wat de gevoeligheden zijn, wat eigenlijk niet gezegd mag worden, en hoe je daar een draai aan moet geven. In die fase aangekomen dienen zich voor de onderzoeker geen onverwachte situaties meer aan, in zoverre dat je weet hoe men in het veld zal reageren. Niet zelden zijn er andere zaken die het einde van het veldwerk inluiden. Er is een opdrachtgever met wie de duur van het onderzoek is overeengekomen. De tijd die was ingeruimd voor het veldwerk is voorbij, de onderzoeker moet gaan schrijven.

Voor onderzoekers kan het heel lastig zijn om een punt te zetten achter het veldwerk. Mogen ze zelf daarvoor een geschikt moment kiezen, dan kunnen zich steeds nieuwe redenen aandienen om het verblijf te verlengen. In het klassieke antropologische onderzoek gaat de onderzoeker naar een ver en vreemd dorp. Je leeft er te midden van je res-

pondenten en na een periode vertrek je weer naar huis. Malinowski (1922) was de eerste die deze totale onderdompeling onderging en dat later bepleitte als meest geëigende onderzoeksmethode. Maar anders dan in zijn tijd, zijn afstanden tegenwoordig veel makkelijker te overbruggen en doen onderzoekers veldwerk ook dichterbij huis. Het onderzoek in de schemerzone dat hier centraal staat speelt zich af om de hoek. De onderzoeker slaapt 's nachts in zijn eigen bed.

Soms is er dus sprake van een scherpe grens tussen veldwerk en de andere activiteiten van de onderzoeker, omdat je de setting verlaat of omdat je opdrachtgever jou dat opdraagt. Het spreekt voor zich dat het fysieke vertrek uit het veld afstand schept, maar daarmee is niet gezegd dat onderzoeker en respondenten zich ook emotioneel van elkaar losmaken. In de lange periode die veldwerk kan bestrijken ontstaan banden, die zich niet gemakkelijk laten doorsnijden. De onderzoeker voelt zich thuis in het veld en de respondenten zijn op hem of haar gesteld geraakt. Hoewel het onderzoek verder moet, talmt de onderzoeker. De data zijn binnen, maar je bent nog niet 'klaar' met het veld.

Soms wordt beweerd dat de banden met het veld rigoureus moeten worden doorgeknipt. De onderzoeker heeft rust en distantie nodig om te kunnen schrijven. Een andere opvatting is dat het verstandig is om contact te houden, want dan kan de onderzoeker even terugkeren als tijdens het schrijven blijkt dat er lacunes zijn en kunnen ontbrekende data nog worden aangevuld. Ten slotte zijn er ook auteurs die stellen dat vertrek niet volledig hoeft te zijn, de sociale banden kunnen blijven bestaan. 'The research field consists essentially of human beings who can continue to enrich the researcher's life long after the original data is forgotten' (Letkemann, 1980, 301). Wat er ook volgt, het beëindigen van het veldwerk betekent hoe dan ook een verandering, voor zowel de onderzoeker als de respondenten.

Waren het bij aanvang van het onderzoek misschien de respondenten die konden bepalen of de onderzoeker toegang kreeg, tegen de beslissing om het veld te verlaten kunnen zij weinig inbrengen. De aanvankelijke oprechtheid van de onderzoeker maakt nu plaats voor gecalculeerd eigenbelang. Respondenten kunnen zich daardoor gemanipuleerd en bedrogen voelen. Dina Siegel schetst in haar bijdrage aan deze bundel dat ze omzichtig moest manoeuvreren bij haar vertrek uit het veld omdat ze haar contacten in het veld die haar als vriendin zagen, niet voor het hoofd wilde stoten.

Aan het eind van het veldwerk kan dus blijken dat de onderzoeker niet is wie men dacht dat hij of zij was. Deze misinterpretatie van de identiteit van de onderzoeker is begrijpelijk, want was het niet juist de onderzoeker die moeite deed om een goede relatie op te bouwen? Hoewel respondenten vermoedelijk wel is verteld dat het onderzoek eindig is, hebben zij niet altijd begrepen dat dit ook geldt voor hun relatie met de onderzoeker. Je bent niet degene die kwam om te blijven, maar om te onderzoeken. En je vertrekt dus weer.

Om problemen te voorkomen is het raadzaam dat de onderzoeker zich vooraf bezint op het vertrek. Hoe neem je afscheid van mensen, die je als een goede vriend of belangrijk contact zien? Met sommigen blijft je contact houden, vaak op hun initiatief, anderen

zien je nooit meer. Het is ongetwijfeld verstandig om het afscheid voor te bereiden, maar juist als respondenten het zien aankomen, doemt het gevaar op dat zij zich gebruikt voelen. De fasering van het verlaten van het veld is daarom heel belangrijk, vooral voor de onderzoekers die willen terugkeren. Er bestaat echter geen universele oplossing voor dit probleem. De onderzoeker moet op zijn eigen kompas varen en maatwerk leveren. Onderzoekers, die in schemerzones werken en voor wie het verkrijgen van medewerking allerminst vanzelfsprekend is, gaan relaties aan die bij aanvang van het onderzoek functioneel lijken, maar bij beëindiging ervan niet makkelijk ontbonden kunnen worden. Het zijn derhalve juist deze onderzoekers die sociaal-emotionele problemen zien opdoemen bij het verlaten van het veld (cf. Shaffir et al., 1980, 259).

Afscheid van Marokkaanse boefjes en van een dealer

Bij het beëindigen van het veldwerk in mijn eigen onderzoeken kwam deze problematiek ook aan de oppervlakte. Er zijn echter verschillen tussen het dealersonderzoek en dat naar de Marokkaanse boefjes en die verschillen bieden aanknopingspunten voor het oplossen van de problemen.

Aan het veldwerk van het onderzoek naar de Marokkaanse boefjes in Rotterdam kwam een eind doordat ik moest beginnen met het schrijven van het proefschrift. Gedurende drie jaar had ik een groep jongens gevolgd die ik vrijwel dagelijks tegenkwam in en om een buurthuis. In de laatste maanden van het veldwerk werd het voortbestaan van dit trefpunt bedreigd, de deelgemeente besloot het pand een andere bestemming te geven. Voor de jongens bracht dit een onduidelijke toekomst omdat ze de ruimte verloren die jarenlang voor hen een soort huiskamer was geweest. Dit sombere voorland en het verzet dat erdoor werd opgeroepen, vormden de laatste ontwikkelingen die ik van nabij volgde. Het buurthuis kreeg een andere bestemming, de jongens waaierden uit over de buurt en ik ging achter mijn bureau zitten om te schrijven. Ik ben nadien nog een paar keer teruggeweest, maar zonder de natuurlijke ontmoetingsplek was het lastig de jongens te vinden. Een enkele keer liep ik een van hen tegen het lijf, maar bij andere bezoeken die ik aan Rotterdam-Zuid bracht, trof ik niemand aan. Ze konden in de coffeeshop zitten, in het winkelcentrum hangen of onderweg zijn naar het centrum. Het was voor mij een lastige klus om hen op te sporen, daar ben ik dan ook niet aan begonnen.

Omdat ik in Amsterdam woonde en ook daar mijn bureau had staan, waren er, toen ik met schrijven begon, geen redenen meer om naar Rotterdam te gaan. Er leek dus een soort natuurlijk einde te komen aan het veldwerk en daarmee verloor ik ook de Marokkaanse jongens uit het oog. De relatie die ik met hen had opgebouwd was vrijwel volledig gebaseerd op wat in de Rotterdamse buurt gebeurde. Ik heb weliswaar met hen verschillende uitstapjes gemaakt en ben mee geweest voor een korte vakantie in een jeugdherberg in Brabant, maar ook hier betrof het gebeurtenissen die als het ware in het verlengde lagen van wat zich in het buurthuis afspeelde. De jongens bleven daarmee op eigen terrein en ik betrad dat territorium. Eén keer heb ik hen uitgenodigd om naar Amsterdam te komen, waar ik ze zou trakteren op een rondvaart door de grachten in mijn boot. Daarvoor bleek echter geen animo te bestaan, de reis naar het onbekende

Amsterdam was voor deze jongens een te onveilige onderneming. Ze bleven dus in Rotterdam, buiten mijn persoonlijke leefsfeer. En omgekeerd, als ik de stad Rotterdam uitging, dan verliet ik hun wereld.

Een aantal Marokkaanse jongens in Rotterdam-Zuid heb ik goed leren kennen. Ik heb hen jaren aaneen dagelijks meegemaakt en veel met hen gepraat. Toch zou ik hen geen 'vrienden' noemen, daarvoor liepen onze interessen te zeer uiteen. Ik was destijds vijftien tot twintig jaar ouder dan zij en dat was een belangrijk onderscheid. Dit maakte het makkelijker om afstand te nemen.

Bij het onderzoek naar straatdealers in de Amsterdamse binnenstad lag dat anders. Hier was van een groot leeftijdsverschil geen sprake, ik was iets jonger of ongeveer even oud als de meesten in mijn populatie. Bovendien speelde dit onderzoek zich af in mijn woonplaats en er bestonden raakvlakken tussen het veld en mijn persoonlijk leven.

Meer dan een jaar na het afsluiten van het onderzoek naar de dealers kwam ik nog regelmatig in het café aan de Damstraat. Een deel van de personen die ik daar voorheen dagelijks trof, was ik uit het oog verloren. Met sommige anderen hield ik een oppervlakkige band, die zich beperkte tot het samen kletsen, drinken en roken als ik het café bezocht. Ik was dan ook verrast toen plotseling Henk bij mij thuis voor de deur stond. Henk was een van de personen waar ik zeer intensief mee had opgetrokken. Hij hing veel rond in de stad en kende de drugscene, dat maakte hem voor mij een zeer waardevolle respondent. Voor ik hem ontmoette dealde hij op de Zeedijk, wat hem op enkele maanden gevangenisstraf kwam te staan. Destijds gebruikte hij harddrugs, maar in de tijd dat ik hem vaak zag deed hij dat slechts incidenteel. Hij keek neer op de junks, die hun verslaving niet onder controle hadden. Henk was al vaker bij me thuis geweest, maar dat was inmiddels al lang geleden. Nu stond hij opnieuw voor de deur.

Zijn bezoek kwam niet erg gelegen en eigenlijk vond ik het vervelend dat hij pardoes aanbelde. Het gesprek wilde niet echt vlotten. Ik dacht dat het er aan lag dat we elkaar al een tijd niet hadden gezien en dat we niet meer op dezelfde golflengte zaten, maar Henk bleek ook ergens op te broeden. Na een kwartier kwam de aap uit de mouw, toen hij me vroeg of hij geld kon lenen. Hij kwam met een warrige uitleg over een wielklem en nog voor hij dat verhaal goed en wel had afgemaakt, pakte hij zijn paspoort en bood het aan als onderpand. Hoewel hij meer vroeg, leende ik hem de honderd gulden die ik toevallig op zak had. Ik had Henk in het verleden wel vaker geld geleend. Het ging dan om kleinere bedragen, die ik steeds binnen enkele dagen terugkreeg. Een enkele keer ging het andersom en was ik degene die van hem leende. Destijds gebeurde dat zonder gedoe, het was normaal. Deze keer voelde het anders. Niet alleen vanwege het grotere bedrag, ook omwille van het feit dat Henk snel afscheid nam nadat hij het geld in zijn hand had en me onderwijl omstandig bezwoer dat hij me binnen korte tijd het geld zou terugbezorgen, verliep deze ontmoeting anders dan ik verwachtte. Ik bleef enigszins verward achter met het paspoort in de hand.

Weken had ik niet van hem gehoord, toen ik besloot om Henk zijn paspoort terug te sturen met de vraag het bedrag over te maken op mijn giro. Ik realiseerde me dat ik

mijn onderpand opgaf, maar ik meende dat een appèl op zijn gevoel meer effect zou hebben dan het op minder vriendelijke manier opvoeren van de druk. Ik had in feite ook niets aan het paspoort en kennelijk miste hij het niet. Eén keer heb ik hem gebeld. Ik kreeg iemand aan de lijn die ik niet kende. Deze persoon zou de boodschap aan Henk doorgeven, maar er gebeurde niets.

Meer dan een half jaar later liep ik door de Damstraat, onderweg naar een schoenwinkel. In een flits zag ik Henk lopen. Hij was aan het ruziën met twee anderen die ik alleen van gezicht kende, dat waren junks uit de buurt. Ik liep naar hem toe en zei: 'Ik krijg nog geld van je.' Zijn eerste reactie was wat geschrokken. Hij had kennelijk niet verwacht me tegen het lijf te lopen, maar toch antwoordde hij snel. 'Ja, dat klopt. Je krijgt het en ik geef je wat extra voor de mazzel.' Die toevoeging was bedoeld om me gerust te stellen, maar vooral ook om van me af te zijn. Dat was duidelijk. Een moment twijfelde ik of ik me zo moest laten afschepen. Ik moest opzij stappen voor een passerende fiets en zag dat Henk en de twee anderen zich verwijderden in de richting van de Dam. Ik bleef staan.

De relatie die ik had met Henk veranderde. Het zat me in eerste instantie natuurlijk niet lekker dat ik het geleende geld kwijt was, maar bovendien was het vervelend te merken dat iemand met wie ik een goed contact had gehad me gebruikte en voorloog. De vriendschap was weg. Terugkijkend denk ik dat Henk meer drugs is gaan gebruiken en in geldnood kwam. Aan zijn uiterlijk kon ik dat niet goed zien, maar zijn gedrag wees in die richting. De gejaagde leugenachtige argumentatie, het geruzie op straat, dat herkende ik, maar het paste helemaal niet bij hem. Althans, niet bij Henk zoals ik hem kende. Juist hij had me geleerd dat dat 'junkengedrag' was.

Dat hij langskwam en geld leende was zeer waarschijnlijk een van de manieren om zijn aangewakkerde behoefte te kunnen bekostigen. Dit betekende dat hij zijn relatie met mij nieuw invulde, maar ook ik zag hem anders dan voorheen. Ik was afstand aan het nemen en zijn bezoek sloot daar slecht bij aan, dat leek immers in eerste instantie op het aanhalen van oude banden. Ik merkte dat Henk anders was, maar ik kon de verschillen niet snel genoeg plaatsen. Ik had zelf een andere positie ingenomen, maar tegelijkertijd ging ik er onbewust van uit dat wat ik achterliet hetzelfde zou blijven. Henk had hierop beter geanticipeerd en dat leverde hem honderd gulden op. Dit was het eind van onze vriendschap.

Timing, afstand en egocentrisme

In de inleiding poneerde ik de stelling dat sociaal-emotionele problemen bij het verlaten van het veld het effect zijn van de relaties die de onderzoeker gedurende het veldwerk heeft opgebouwd. Er is sprake van variatie omdat niet altijd het onderzoek definitief wordt afgesloten. Sommige onderzoekers keren later terug naar het veld en halen oude contacten weer aan om een nieuw veldonderzoek op te zetten.

Onderzoek in schemerzones kent echter specifieke problemen. Behalve dat het lastig is om binnen te komen en om voldoende vertrouwen te krijgen zodat respondenten zich openstellen, kan het beëindigen van het veldwerk obstakels opwerpen die samenhangen met de aard van het onderzoek. De onderzoeker die vooraf geen ingang heeft tot het

veld, moet zich extra inspannen om binnen te komen en gaat relaties aan die bij aanvang van het onderzoek functioneel lijken, maar bij beëindiging ervan niet even makkelijk ontbonden kunnen worden (vgl. de onderzoeken van Dina Siegel en Marjolein Muys in deze bundel). De onderzoeker kan met sociaal-emotionele problemen geconfronteerd worden als hij of zij de banden met het veld wil verbreken. Voor mij was het makkelijker een punt te zetten achter het Rotterdamse veldwerk dan achter het veldwerk in Amsterdam. Wat is de oorzaak van dit verschil? Biedt dat aanknopingspunten ter voorkoming van problemen?

Het feit dat het Rotterdamse buurthuis ging sluiten viel samen met het eind van het veldwerk. Er was bij deze duidelijke en snelle overgang dus ook sprake van een natuurlijke fasering. Er werd een nieuwe fase ingeluid, die goed aansloot bij mijn besluit om te vertrekken. In beide onderzoeken betekende een vooraf gekozen tijdpad dat ik moest gaan schrijven, maar waar ik in het café in de Amsterdamse binnenstad nog regelmatig bleef langskomen, kwam aan de reizen naar Rotterdam tamelijk abrupt een einde. Rotterdam mag dan weliswaar niet gelden als 'ver en vreemd', maar dit veld lag toch beslist niet 'om de hoek' zoals dat in Amsterdam het geval was.

In beide onderzoeken heb ik respondenten goed leren kennen, maar met mensen als Henk had ik een andere band dan met de Marokkaanse jongens. Ook dat maakte het lastiger afscheid te nemen van de Amsterdamse setting dan van het Rotterdamse buurthuis. 'Ones attitude towards leaving is a measure of involvement' (Maines et al., 1980, 273). Voor mijn onderzoek naar de dealers gold dat ik ingangen had doordat ik, vanwege mijn werk achter de bar, al enkele jaren bekend was met de hoofdstedelijke binnenstad. Ik kon me daar makkelijk bewegen, ik voelde me er thuis. In Rotterdam-Zuid heb ik dat gevoel nooit zo gehad. Ik denk daarom dat de geïnvolveerdheid ook een persoonlijke dimensie kent die in belangrijke mate meetelt. De onderzoeker heeft een gevoel bij het veld. Dat is *zijn* gevoel, al hangt het natuurlijk wel samen met zijn relaties met anderen. De laatste ontmoetingen met Henk hebben daarop gewezen. Henk en ik waren uit elkaar gegroeid, terwijl ik stilzwijgend was uitgegaan van een statische en evenwichtige relatie.